

רליגיה

בית למחשבה דתית

גיליון ב
אביב תשפ"א / מאי 2021

ד"ר רחל אלזה פרוינד
הרב יחיאל יעקב ויינברג
הרב עוז בלומן
ד"ר אביחי צור
הרב מנחם נאבת
אלסדייר מקינטאיר
הרב אושרי ברוך
אלומה לב
ד"ר יואב שורק
הרב חיים וידל
בני לוי
אלן פינקלקראוט
אלעד נבו
צ'ארלס טיילור

רליגיה

// בית למחשבה דתית

קדם
קודש ~ דרך ~ מציאות

רליגיה: בית למחשבה דתית

גיליון ב / אביב תשפ"א / מאי 2021

יו"ר

שאול דה מלאך

עורכים

עוז בלומן

מתנאל בראלי

מערכת

אהוביה גורן

זאב גינזבורג

עולש גולדברג

אושרי ברוך

עריכה לשונית

שמואל מרצבך

עיצוב

סטודיו דוב אברמסון

מו"ל

מרכז "קדם", מבית תנועת "עזרא"

בית הדפוס 11, ירושלים

contact.kedem@ezra.org.il

© כל הזכויות שמורות למרכז "קדם"

אין להעתיק את הקובץ למחשב מבלי לשלם. לפרטים: www.kedemcenter.com

השיר "אלים מתחלפים התפילות נשארות לעד" לקוח מתוך הספר "פתוח סגור פתוח" של יהודה עמיחי.

כל הזכויות שמורות להוצאת שוקן.

כל הזכויות למבוא לספר "עידן חילוני" של צ'ארלס טיילור, שמורות להוצאת הספרים של אוניברסיטת הרווארד.

כל הזכויות לשיחה "שאלת החילונית" בין בני לוי לאלן פינקלקראוט שמורות לקרן ע"ש בני לוי.

לשמוע קולות

הגדרה מחודשת לקו השבר הדתי-חילוני

// הרב עוז בלומן

{*}

כחלק מהתגבשות תפיסת הסובייקט המודרני, נדחקה התופעה התרבותית של 'שמיעת קולות' לפינת החברה, וצוירה כתופעה 'הזויה', מאיימת ושליטת ביותר. בכך ויתרה התרבות המערבית על מנעד שלם של הישגים ויתרונות, אפשרויות והזדמנויות, שכרוכים היו בכריית האוזן למשמע הקולות הללו – הפנימיים לצד החיצוניים, המקוריים לצד המזויפים. מאמר זה סוקר מכמה זוויות את המושג 'שמיעת קולות' כפנומן תרבותי, ומראה שהחלוקה בין צדדיה הקליניים של התופעה וצדדיה התרבותיים אינה חדה, וכי הם משפיעים אלו על אלו.

דתיות חפצת חיים זקוקה דווקא לשימור תופעת 'שמיעת הקולות' – בזהירות המתבקשת – על מנת לערער באופן תדיר על תפיסה הרמטית מדי של הסובייקט המודרני, תפיסה שאיננה משאירה מקום לאותו 'מעבר' נחשק לחדור אל האדם, החברה והמציאות, וחוסמת את הטרנסצנדנטי מלבקוע בעד קווי המציאות הקשיחים והאטומים.

עוז בלומן מלמד בישיבת ההסדר "ברכת משה" במעלה אדומים ובאוניברסיטת בר-אילן ועורך את כתב העת "רליגיה".

קול קרא, והלכתי,
הלכתי, כי קרא הקול.
הלכתי לבד אפל.
אך על פְּרִשַׁת דְּרָכִים
סְתֵמְתִי אֲזִנִּי בְּלִבִּי הַקָּר
ובכיתי.
כי אֶבְדְּתִי דְבָר.

~ חנה סנש, 1942

יש האומרים שדברים אלו נראים בלתי אפשריים, ומוטב שלא נפגע ברגשותיהם של חלשי האמונה בדברנו על כך.

~ תרזה מאווילה, הטירה הפנימית, 1577

מבוא

בעבור און נאורה, 'שמיעת קולות' היא תופעה מצערת, מאיימת ולא תקנית. מיקומה – בשדה הקליני. מדעי המוח והפסיכיאטריה מטפלים בה תחת הכותרת "הזיה שמיעתית" (Auditory Hallucinations), שכן 'שמיעת קולות' היא סימפטום למגוון תופעות בעייתיות, נפשיות ופיזיות – החל מהפרעת אישיות, דיכאון, חרדה, לחץ, פוסט-טראומה וסכיזופרניה, וכלה בזיהום במוח, שימוש בסמים או פציעה. בשפת מדעי המוח העכשוויים קשה להגיע להגדרה משביעת רצון של המונח, משום שקיימות תת-קבוצות רבות של 'שמיעת קולות'. אין מדובר רק בעיוות בתפיסת המציאות החיצונית ובשמיעת קול הנדמה כמגיע מבחוץ. התופעה כוללת גם קולות כפייתיים המגיעים 'מבפנים'.

הסקירה דלהלן תיערך מתוך כמה זוויות נוספות ולא רק מהזווית הנפשית – תוך התעקשות על כך שהחלוקה בין התחומים אינה חד-משמעית וכי צדדיה הקליניים של התופעה משקפים גם צדדים תרבותיים. נוסף על כך, הפנומן התרבותי של 'שמיעת קולות' אינו מטפורה בלבד – ויעיד על כך מעמדו בחברה. יש בו גם משום אתגר לתפיסת המציאות והסובייקט, והוא משמש כאבן בוחן לניסיון להגדיר בצורה מהודקת.

בניסוי מפורסם שערך דייוויד רוזנהאן בארה"ב בשנת 1973 ("להיות שפוי במקומות לא שפויים") נשלחו שמונה מתנדבים למרפאות בריאות הנפש והתלוננו על שמיעת קולות – מילים בודדות וברורות שנאמרו בשקט. התברר כי די היה בתסמין יחיד זה כדי לאשפז את המתלוננים לתקופה ממושכת ולחייבם בנטילת תרופות. עד שחרורם, אף מתנדב לא זוהה כמתחזה.¹ רוזנהאן מתח באמצעות הניסוי ביקורת כללית על שיטות האבחון הפסיכיאטריות; ברם, הבחירה הספציפית שלו ב'שמיעת קולות', והתגובה הלא-פרופורציונלית של אנשי הצוות הרפואי, מעידות על פוביה יוצאת דופן ובעלת ייחוד ביחס לתחום וזו ראויה להתבוננות נוספת. והלוא – כבר בעצם העלאת הנושא של 'שמיעת קולות' יש עניין מעורר חרדה. גם מחבר מאמר זה נשאל לא אחת, בחשש, אם ההתעניינות שלו בתחום מגיעה על רקע אישי.

קווי המאמר ינועו אפוא לאורך הספקטרום בין השפוי ללא שפוי, בין הפנימי לחיצוני, בין הקול המטפורי לקול הפיזי. הטענה השוזרת אותו היא שמדובר ברצף, וכי בין המרכז הנורמלי לקצה הסוטה ישנו 'מרחב אמצע' משמעותי הנתון במחלוקת נוקבת – מחלוקת שהיא דתית-פוליטית ביסודה. צביעת אותו 'מרחב אמצע' בצבעי הקצה מגדירה תדיר את השיח ואת הלגיטימציה, והתעכבות על הנקודות הללו מסוגלת לאתגר את השיח – כמו גם את גבולות הסובייקט עצמו.

קשב וריכוז

המושג 'קול פנימי' משמש אומנם כמטפורה רווחת – אך גם מעבר לכך; אכן, התודעה האנושית היא גם מילולית, ומורכבת מאותו "דיבור פנימי" מוכר. התפתחות הדיבור הפנימי מקובלת בשדה הפסיכולוגי כאחד משלבי ההתפתחות החיוניים לתפקוד מנטלי גבוה. הפסיכולוג היהודי-רוסי לב ויגוצקי (1896–1934), שהיה מהראשונים להתבונן במעבה היחסים שבין מחשבות ומילים, חקר את האופן שבו ילדים מדברים לעצמם בשעה שהם עושים דברים ("דיבור אגוצנטרי"). הוא מצא שהילדים לא רק מתארים את מה שהם עושים, אלא שהדיבור שלהם גם נוטל חלק, באופנים שונים, בעשייה עצמה. זהו דיבור תמציתי וקטוע, שבאמצעותו מבהירים הילדים לעצמם מה הם עושים, מתכננים, מביעים רגשות ונותנים הוראות. אחדות זו של תפיסה-פעולה-דיבור היא שמסייעת להם לפתור בעיות ומצבים מורכבים – בניגוד לקופי אדם או לילדים שלא הפגינו דיבור שכזה. אלו האחרונים נותרים משועבדים לצד הוויזואלי.² במקום להשתמש בדיבור חברתי, בפנייה לזולת, הילד מפתח שיטות להדריך את עצמו. בעקבות סדרת ניסויים שערך, הסיק ויגוצקי כי הדיבור האגוצנטרי לא נעלם עם המשך התפתחות הילד, אלא מופנם והופך לדיבור פנימי שממשיך ומלווה את המבוגר, ונוטל חלק אינטגרלי בהתפתחות המחשבה המילולית שלו.³

חידושו של ויגוצקי היה גם בהדגשתו כי תהליך ההפנמה של הדיבור – מהופעת הדיבור האגוצנטרי ועד לדיבור הפנימי – כרוך בתהליך החברות של הילד. יש צורך בקבוצה חברתית מובחנת כדי שדיבורו של הילד יתפתח, וכך יכולותיו המנטליות של היחיד עוברות בתיווך של אינטראקציה עם אנשים קרובים, בני משפחה וחברים, בשפה מוכרת. במידה רבה, האדם הוא תוצר של סביבתו, והתפתחותו כרוכה בהם ללא הפרד.⁴

אך כפי שגם ויגוצקי עצמו הדגיש, קיימים סוגים רבים של דיבור פנימי. לעיתים, הקול מדבר אל ה'אדם'; לעיתים, מופעל הוא בידי ה'אדם'; ולעיתים, ה'אדם' מחליף מקומות תוך כדי שיחה. נוסף על כך, אין מדובר רק בקול אחד. כך לדוגמה תיאר האומן הדס עפרת את האינטואיטיביות והאימפולסיביות של אותו קול פנימי:

את הקול הפנימי שלך רק אתה שומע. אי אפשר לתעד אותו, אבל אתה שומע אותו בבהירות. הוא בוקע ממך בסמכותיות. יש בו ממד אינטואיטיבי, משהו המנותק מנסיבות של מקום וזמן. הקול הפנימי הוא התגלות. הוא דובר אליך בשוויון נפש. הוא מתעלם מניגוד אינטרסים, ולא אכפת לו אם אתה מקשיב ואם תציית. הוא מדבר אליך לא כמו מי שזורק לך חבל, אלא כמו החבל עצמו. הקול הפנימי משולל גוון אישי. התהודה שבוקעת ממך נשמעת (לך, רק לך) זרה, מלאכותית. אתה תוהה – האם זה הקול שלך?⁵

מצד האמת, התופעה מורכבת ומגוונת הרבה יותר: גערות פנימיות, ספקות, השערות, שירי רקע, מילות ייאוש, זיכרונות צפים, הוראות. קולות מסייעים או מדכאים, מוכרים וזרים. בראשו

של האדם יש "פטפטת", כפי שהיטיב להגדיר זאת הכומר הפופולרי סטיבן פורטיק.⁶

הספרות מדגימה זאת פעמים רבות. בפסקה מפורסמת בספרה "הפעמון", מתארת אייריס מרדוק את אותה "מחשבה איומה" התוקפת את נפשה של דורה – אישה צעירה הנוסעת ברכבת – ועוסקת בשאלה האם עליה לקום ולפנות את מקומה בעבור אישה מבוגרת. היא דוחה את המחשבה פעם אחר פעם, אך המחשבה ממשיכה לצוץ מחדש, ובנימוקים שונים. המצוקה שאליה נקלעה "נורוטיית" בעיניה, והסיטואציה מסתיימת במפנה חד ומייצג:

החליטה שלא לוותר על מקומה.

היא קמה ואמרה לגברת העומדת: שבי כאן, בבקשה ממך.⁷

יצירות ספרות וקולנוע מצביעות על קולות הנשמעים בראשו של גיבור העלילה באופן 'כפייתי' יותר מכפי שנדמה. לא רק 'האדם' מדבר. בתוכו דוברים קולות רבים ושונים – קול המצפון, קול התבונה, קול הלב, קולות החברה, קולות מהעבר. הקולות מטרידים אותו. המונח 'חיבוטי נפש' מקבל כך ממד מוצק יותר. גיבוריו של דוסטויבסקי לעיתים קרובות הולכים וממלמלים לעצמם 'כך יש לעשות', 'כך אין לעשות' – ממש כמו הילדים של ויגוצקי.

פנימיות ואוטונומיה

המלך מתיא, גיבורו המפורסם של יאנוש קורצ'אק, נידון לגלות באי שומם, וזו גורמת לו להיות "פילוסוף" החוקר את טבעו של האדם. "מה זה לחשוב" הוא שואל, וגם משיב –

לכל אדם יש אנשים קטנטנים בראשו, וכל איש קטנטן כזה בוודאי יודע ואומר משהו אחר. לפעמים הם אפילו רבים זה עם זה, אחד מתקן מה שאחר אמר [...] וכך אפשר להבין מדוע אדם עושה פעם מעשה נכון, ופעם אחרת שטות [...] מתיא חושב פעם כך ופעם אחרת – ומשתדל שהכל יתאים זה לזה. בעצם הוא איננו יודע, בדיוק כמו פילוסוף אמיתי, אשר גם הוא חושב הרבה – אך איננו מיטיב לדעת.⁸

המחשבות, המתוארות על ידי קורצ'אק כאנשים קטנטנים (ובהמשך גם כדבורים), מסוגלות לעבור מאדם לאדם. בראשו של מתיא מתעופפות מחשבות משל שרי ממלכתו, משל ידידיו, משל אביו, אמו, ויתר קרוביו. הן אומרות לו מה כדאי לעשות, כיצד להרגיש, מספרות לו על העבר, מזכירות לו דברים דחופים. יש לו, כלשונו, "אלף או מיליון" מורים בראש. לעיתים הם מדברים לפי תור; לעיתים נערכות ביניהם מלחמות.

קורצ'אק עמד באותן שנים בקשר עם התנועה התיאוסופית בוורשה, וניתן לראות בדברים אלו הֶרְמֵז מִיסְטִי המשובץ ביצירתו. אך השאלה אם האדם חושב בעצמו או באמצעות קולות

רבים – השותפים לדיון המתנהל בראשו – אינה רק מיסטית, אלא גם פילוסופית ואתית. כאשר הכריז תומס פיינ (בפתיחת ספרו "עידן התבונה") "מוחי שלי הוא הכנסייה שלי", הוא סילק מעליו כל סמכות דתית חיצונית. כאשר קאנט קרא את קריאתו ההרואית "אזור אומץ להשתמש בשכלך שלך", וראה בה את סיסמת הנאורות, הוא לא שכח לצרף לה את האזהרה "בלי הדרכת הזולת". ה'זולת' במקרה זה היה ספרים ומדריכים רוחניים, שדמו בעיניו לאפוטרופוס הדוחף הליכון תינוקות.

אך חשיבה שאינה רק באמצעות "שכלך שלך", אלא משולבת גם בקולות רבים, שימשה תו היכר למשפחה ענפה של פילוסופים ויוצרים. אין מדובר רק בקולותיהם של גיבורי כתבי הקודש והמיתוס (בדומה לפרויקט "המדע החדש" של ג'מבטיסטה ויקו), ואף לא רק בקולותיהם של "דורות העבר והעתיד" (בדומה ל"חברה הנערצת" של אדמנד ברק) – אלא גם בקולות של טיפוסים קרובים יותר, החקוקים בזיכרוננו של האדם, דוגמת הוריו, מוריו ובני עירו. לדרך זו, החשיבה היא במהותה התייעצות רבת אנפין המביאה בחשבון את ניסיונם של אחרים ותובנותיהם.

כדוגמה צבעונית למדי ניתן להציב את מקיאווולי, שבמכתב לידיד משנת 1513 מתאר את סדר יומו: הוא מטייל כדי לבחון את עבודתם של פועלים הכורתים עצים להסקה; הוא קורא בספריהם של מחזאים ומשוררים; הוא משוחח עם עוברי אורח, עם בני ביתו ועם אנשים מזדמנים בפונדק; ולעת ערב, בחדר עבודתו, הוא פושט את בגדי היוםיום ומראיין כמה מדינאים דגולים מהעבר, שוקע אל תוך דמויותיהם, ורושם את שהפיק מהשיחה איתם.⁹ ככל הנראה, מקיאווולי לא סבר שהוא משוחח עם ישויות 'אמיתיות', ולא כי הוא מתקשר עם נשמות או מבצע העלאה באוב. תיאורו 'רוח' מבחינה זו – הוא בחר להיכנס לנעליה (או לראשה) של דמות מסוימת, ובאמצעות כך לקבל ממנה השראה; הא ותו לא.

במובן זה, תיאורו של מתיא 'עבה' יותר. הוא מניח כי לקולות שאותם הוא שומע בראשו ישנה ממשות מסוימת: הם נולדו בראשו של מאן-דהו זולתו, ומשם הגיעו אליו. קולם אינו רק 'מטפורה' או זיכרון, אלא יש לו מעין קיום עצמאי.

בספרו "מקורות העצמי" (Sources of the Self), פורש צ'ארלס טיילור את צורת התפתחותה של הזהות המודרנית ושורשיה. בחלק הראשון של החיבור הוא מתאר בהרחבה את אחד החידושים המרכזיים בתפיסת האדם בעת החדשה: האדם כ'פנימיות', שאותה מאכלסים תודעה, מחשבה ומצבים נפשיים, ואשר בה נמצא עיקר מהותו:

בשפת ההבנה העצמית שלנו, יש לצמד הניגודים "בפנים/בחוץ" תפקיד מכונן. אנחנו חושבים על המחשבות, הרעיונות או הרגשות שלנו כקיימים 'בתוכנו', בעוד האובייקטים בעולם שאליהם מתייחסים מצבים נפשיים אלה הם 'בחוץ'. היכולות והאיכויות שלנו הן 'פנימיות', וממתינות להתפתחות שתבטא אותן כלפי 'חוץ'. ה'לא-מודע' הוא עמוק בפנים, ואנחנו חושבים על הלא-נאמר, על הבלתי-ניתן-להיאמר, על הרגשות והזיקות החזקות ביותר שלנו ועל הפחדים המנהלים את חיינו, כפנימיים לנו. אנחנו יצורים בעלי עומקים פנימיים.¹⁰

הרעיון שלפיו 'האדם' הוא בראש ובראשונה, באופן מהותי, 'פנימיות' – וכי 'פנימיות' זו היא שלו עצמו (!) – איננו מובן מאליו. חשיפתו היא מההישגים הבולטים של טיילור בספרו הנזכר. השפעתה התרבותית של התגבשות הסובייקט כעצם חושב, ששורשיו נעוצים בתוכו, רחבה ועצומה. במובן זה, קריאתו של קאנט לאדם לחשוב באמצעות "שכלך שלך" היא המשך ישיר לאותה התגבשות; הפניית המבט פנימה, אל התבונה.

ברם, גם הפעלת התבונה יש בה מן הדוגמטיות, ואף סוג של ציות ופנייה למוקדי סמכות. ביקורת שספגה עמדתו של קאנט – החל מהמאה הי"ט ועד היום – טוענת כי גם הקריאה 'לאזור אומץ' מתגלה בסופו של דבר כ'קולה המצוה' של התבונה, כ'דיבור פנימי' וסמכותני, התובע 'עשה כך' ו'אל תעשה כך'.¹¹ בספרה הציבורית מדובר בציפורני הברזל של האבסולוטיזם הנאור.¹²

מכיוון אחר, ניתן לראות כי אותו סובייקט שנוצר הוא בעל מבנה מתעתע, שכן הוא נטול 'סובייקטיביות' ביותר ממובן אחד. אם ניטול את 'שמיעת קולות' כמקרה מבחן לדבר-מה המוכר רק על ידי סובייקט פרטיקולרי, באופן פנימי, ניתן להיווכח כי הסובייקט הרציונלי של קאנט רחוק מכך, שכן באופן פרדוקסלי הוא דוחה מעליו את כל מה שאיננו יכול להיות נתון לאישור משותף ואוניברסלי. מגמת הפשטת הסובייקט מהסובייקטיביות שלו תימשך גם אל תוך שרטוטי התשוקה והאיווי הפסיכולוגיים. יהיה זה ניטשה שיצא למאבק באותה הנדסה כללית ומשותפת של הסובייקט, כשידרוש מכולם להפוך "חדשים, חד-פעמיים, שאין-כיוצא-בהם, המחוקקים לעצמם, הבוראים את עצמם".¹³ לאותה רציונליות הנועלת את הסובייקט בתוך 'פנימיות' מונוליטית יש גם תצורה כלכלית מקבילה: בדומה לערכו הרציף והבדיד של הכסף, בני האדם הופכים לבעלי ערך באמצעות היותם ניתנים לכימות. סובייקט אחד, פנימיות אחת.¹⁴

שליטה

בניתוחו ההיסטוריי-אינטלקטואלי של טיילור צפים פה ושם גם הנימוקים לאותן העדפות פילוסופיות על אודות הסובייקט. אחד מהם, המוצג תוך ניתוח משנתו של דקארט, הוא ה'שליטה'.¹⁵ ההתבצרות בתוך אותה 'פנימיות' מעניקה לאדם שליטה על התשוקות ועל אופני ההכרה והפעולה שלו בעולם, שכן הם הופכים אינסטרומנטליים. לדברי טיילור, נקודה זו נושאת גם משמעות אתית.

כדי להתחקות אחר מקורות הצורך בשליטה, נשוב לספרו של קורצ'אק, שבו מתואר מתיא כמי שבסופו של דבר מתענה במחשבותיו. "האנשים הקטנטנים בראשו אומרים ועושים כטוב בעיניהם [...] מנהלים מלחמות, ואפילו לא מסבירים למתיא מדוע הם רבים ומתקוטטים".¹⁶ מחשבותיו מושכות אותו לכיוונים מנוגדים; העולם נעשה לו פחות ופחות יציב ומובן, שכן הוא איבד שליטה על הקולות בראשו. לפתע הוא מכה באגרופו וקורא – "תסתלקו מיד!".¹⁷ האישונים מתפזרים לכל עבר. "מעתה והלאה רצוני הוא שיעשה" – מציין מתיא לעצמו. יהא הוא אדון למחשבותיו.¹⁸

לפנינו תיאור התפתחות המחשבה אצל הילד והתבגרותה, ובמקביל הסבר מסוים לצורך של הסובייקט המודרני ב'מחשבה בשליטה' – מאמץ מתמשך לאילוף התודעה הסוררת, המתפזרת, המשוטטת, הפונה אנה ואנה. הסובייקט פונה אפוא אל 'עצמו' לא משום שחדל לשמוע קולות, אלא משום ששמע קולות רבים מדי. בכך ניתן הסבר מעניין לניסיונו של דקארט להימנע מכל אותם 'שדים מתעתעים' הבוחשים בהכרתו. זוהי חרדה מפני הקול דווקא מחמת הזמינות הרבה שלו או מחמת הפיתוי שבו. תכליתה של ההיאחזות העיקשת בתבונה היא להימנע משקיעה במצולותיה של מערבולת הקולות.

אובדן שליטה הוא חשש רציני. אותו סובייקט פרוץ לכל עבר, חסר ריבונות, בהחלט נראה כטרף קל בעבור קולות סמכותיים, מאיימים, הכופים עליו קולות 'שלא יוצאים לו מהראש'. אין ספק גם שזהו האופן שבו מציינים לעצמם אנשים מודרניים את התודעה הקדם-מודרנית – אף שציון זה אינו חף מהטיות אידאולוגיות.¹⁹

ריחוק

כדי להציג יחס שונה במקצת לתופעה, ניתן להתבונן בכמה דמויות מן העת החדשה המוקדמת שתרגלו 'שמיעת קולות' אינטנסיבית לצד מודעות ושליטה עצמית. תרזה מאווילה (1515–1582), נזירה ומיסטיקנית שפעלה במסגרת הקונטרה-רפורמציה בספרד, הדריכה את תלמידותיה הנזירות כיצד להגיע להתגלויות.

בספרה "הטירה הפנימית" קובעת תרזה מאווילה כי חלק מן הקולות מגיעים מעומק הנשמה, וחלקם מגיעים מבחוץ "בצורה ברורה כל כך, שאפשר לשמוע אותן באמצעות האוזניים, כמו קול של ממש". מאידך גיסא, היא ערה לעובדה שלעיתים קרובות הקולות אינם מעידים על עניין עמוק כלשהו אלא על בעיה רפואית: "לפעמים, למען האמת לעיתים קרובות, כל זה עשוי להיות אשליה בלבד, בייחוד אצל אנשים [...] הסובלים ממרה שחורה [...] יש להקשיב להם כמו לאנשים חולים".²⁰

את מקורם של קולות אחרים היא תולה בדמיון או בשטן. היא נותנת סימנים לאותם קולות המגיעים מאלוהים, ומנחה כיצד ניתן לבודד אותם מיתר התופעות הקוליות. לענייננו, חשובה העובדה שאבחון רפואי של 'שמיעת קולות' לא היה זר לתרזה מאווילה, אלא שהיא לא ראתה בו דיאגנוזה בלעדית. ישנם קולות רבים הנובעים מבעיות פיזיולוגיות (וכדוגמה לכך היא מציינת את המלנכוליה), אך ישנם גם קולות אחרים.

מלבד זאת, מעניינת העובדה שהתודעה בדבר 'שמיעת הקולות' איננה מונוליתית אלא מגוונת ודקת אבחנה – וזאת ביחס לתופעות שונות שהנטייה כיום היא לסווגן תחת קטגוריה אחת ואחידה. עצם קבלת האפשרות של פריצת גבולות הסובייקט מחדדת את הצורך – והאפשרות – במיון הקולות לאובייקטיביים וסובייקטיביים, 'מוצקים' יותר או פחות, 'בעייתיים' יותר או פחות.

בצפת של אותה תקופה, קיבלה הפרקטיקה של 'שמיעת קולות' גוון מסוים בהגות היהודית – גוון אינטנסיבי ועשיר בתוכן. גם כאן, הדבר נעשה תוך מודעות לכך שקיימת זהות בין הקול ובין עולמו הפנימי של השומע, ואף לאפשרות שמדובר לעיתים בתופעה פיזית הנובעת מדמיון. רבי יוסף קארו (1488–1575), מחבר ה"שולחן ערוך" (שהגיע אף הוא מספרד) זכה להתגלות של 'מגיד' שעל פיו כתב את ספרו "מגיד מישרים". מערכת יחסיו עם המגיד מודעת מאוד – המגיד מופיע כתוצאה משינון משניות, ורבי יוסף קארו מודע לכך שמדובר בעצם בקול פנימי, בקולו שלו. באחד המקומות, שח לו המגיד שהוא טועה לעיתים בפירוש הפסוקים, משום שהדיבור מגיע מרבי יוסף קארו עצמו. אף על פי כן (ושמא דווקא משום כך), הוא סבור כי בשגיאות אלו יש משמעות.²¹

רבי חיים ויטל, אף הוא בצפת, מתאר את מפגשיו עם מכשפים ערבים שהיו מתקשרים עם שדים. באחד המפגשים הוא מעלה במפורש את השאלה אם כאשר הוא שומע את קולה של דמות מסוימת, "[ה]אם הוא דיבור ממש שלו, או [ה]אם הוא דמיון בלבד, ואינו אלא דיבור שלי".²² במקום אחר הוא אף מציין כי קולו של אלוהים מגיע אל האדם בקולו שלו, והדבר מובן מאליו מבחינתו.²³

ברי כי התופעה הייתה רחבה הרבה מעבר לשלוש הדוגמאות הללו ונשאה גוונים מגוונים שונים; אך ניתן להיווכח בבירור כי 'שמיעת קולות' לא נהגתה בצמידות לטראנס חסר מודעות או לווייתור מוחלט על בחינה וביקורת. מנהיגים דתיים – אומנם לא שגוריים, אך מקובלים על הציבור ומעורבים בדעתם עם הבריות – עסקו בפעילות זו, שאפשר גם לראותה כאמצעי תקשורת מתבקש עם 'אל מסתתר'.

המחקר בדבר הגנאלוגיה של 'שמיעת קולות', והפיכתה לסטיית התנהגותית ולתופעה רפואית, התרחב בשני העשורים האחרונים, וכולל כיום לא מעט כותרים. ליי שמידט מהמחלקה ללימודי דתות באוניברסיטת פרינסטון קובע כי מדובר במאבק מכון של אנשי תנועת הנאורות בתופעה שסימנה בעיניהם את האיום המרכזי על החשיבה התבונית והסדר הציבורי.²⁴ בספר שהקדיש לנושא, מן הזווית של הנאורות האמריקנית, סוקר שמידט שלל דרכי מאבק שננקטו כנגד התופעה: החל מהסברים טבעיים לתופעה הדתית, סימון התופעה כמחלה ומשטור התודעה והחושים, וכלה ביצירת כלים מכניים להשמעת קולות ששמו את התופעה ללעג.²⁵ לדידו, הנאורות משכה את הווילון של הקוסם מארץ עוז, במאמץ לחשוף את התרמית וההונאה שב'שמיעת קולות', ולכל הפחות את האשליה וההזיה שבכך.²⁶ יש לציין כי שמידט עצמו מבחין בין סוגים שונים של 'שמיעת קולות' דתית, כאשר את חלקם, אלה השייכים לכיתות נלהבות (מדי, דוגמת האוונגליסטים), הוא שולל בעצמו.

סיימון מק'ארתי-ג'ונס, מרצה לפסיכיאטריה, הצביע על כיוונים נוספים בהתגבשות היחס המודרני לתופעה.²⁷ לדבריו, ארכיונים של רפואת הנפש בראשית העת החדשה, שתיעדו טיפול באלפי חולים, מעידים על התנגשות גוברת והולכת בין הסברים רפואיים והסברים דתיים ל'שמיעת קולות'. לא היו אלו רק אנשי מדע ופילוסופים שהעדיפו את ההסברים הרפואיים; פעמים רבות,

הכנסייה עצמה, שחששה מאובדן סמכותה הדתית, הצטרפה לניסיונות ההסבר הללו.²⁸ אחרים – תוך כדי ביקורת על שמידט – ציינו את עליית החברה המודרנית והתהוות הפרהסיה כגורם מרכזי שדחק החוצה תופעות נפשיות שלא היו בעלות נראות ציבורית, דוגמת שמיעת קולות.²⁹

כך, לצד התהליך של כינון הסובייקט המודרני מבחינה פילוסופית, שתואר לעיל, קמו ל'שמיעת הקולות' שלל מתנגדים נוספים. דחיקה זו הפכה את 'שמיעת הקולות' לדבר-מה מרוחק מבחינה תרבותית, לפרימיטיבי, ולבסוף אף לסטייה. אך מה שחשוב יותר הוא, שבהיזון חוזר הדבר השפיע גם על ה'קולות' עצמם.

במחקר מעניין שערכה טניה לורמן בשנת 2015 על אודות 'שמיעת קולות' בתרבויות שונות, ואשר שילב בין פסיכיאטריה ואנתרופולוגיה, נבדקו חולי סכיזופרניה משלוש מדינות בשלוש יבשות שונות – קליפורניה, גאנה והודו. ההבדל בנקודת המוצא התרבותית היה מכריע. הנבדקים מהודו ומגאנה לא תייגו את הקולות ששמעו כ'שיגעון', והכירו בכך שלשמיעת קולות יש הן משמעות פסיכיאטרית הן משמעות רוחנית. בניגוד להם, הנבדקים מקליפורניה חוו את שמיעת הקולות כבעיה חמורה ושיגעון, אף שרובם המוחלט אחזו באמונה דתית כלשהי. הם אחזו בעמדה 'מציאותית' ביחס לקולות הללו, וחששו לדבר עליהם עם סביבתם מחשש שיתויגו כבלתי שפויים. בהודו ובגאנה היחס לקולות היה 'רך' הרבה יותר: הוא נע בין "שמיעת קולות כעניין בעל משמעות רוחנית", לבין התייכודות עם הקולות ככני ברית או ידידים. הם נחוו כקולות אהובים המגיעים מעבר לזמן.

וכאן מגיעה נקודה חשובה. לרוב, הקולות ששמעו האמריקנים היו גם פולשניים יותר, פחות נעימים, וקראו לאלומות – וזאת בניגוד לתרבויות אחרות שבהן הקולות היו של קרובים וידידים ונתפסו כעניין נעים ומסייע או כחווייה רוחנית. גם ההתאוששות וההחלמה מתופעות אלו הייתה קלה או קשה יותר, בהתאמה. לורמן והצוות שחקר זאת איתה ייחסו זאת בראש ובראשונה ליחס התרבותי השונה שלו זכו הקולות. את ממצאיה סיכמה לורמן באופן מעניין:

ההבדלים הללו נובעים, בחלקם, מציפיות תרבותיות שונות לגבי הנפש, או מהאופן שבו אנשים מצפים מהמחשבות והרגשות שלהם להיות אישיות [...] אמריקנים מדמיינים את התודעה כמקום נפרד ופרטי [...] אפילו כאלו שחונכו על ידי הכנסייה שלהם לחוות את אלוהים כמי שמדבר איתם במוחם [...] אם להשתמש בניסוח של צ'רלס טיילור, התודעה האמריקנית (והמערבית) 'מוגבלת'. טיעון זה עולה בקנה אחד עם העובדה שהנבדקים האמריקנים שנאו את הקולות ששמעו, פירשו אותם כתסמינים של טירוף, וחוו אותם כאלימים.

לדברי עורכי המחקר, לא ניתן לייחס את תגובתם של האמריקנים לדתיות פחותה – כמעט כל הנבדקים האמריקנים היו דתיים – או לסביבה אלימה יותר. הקולות קיבלו את אותו צביון בהתאם לעמדה שנקטה מראש – מבחינה נפשית, חברתית ותרבותית – ביחס לתופעה.

שיקול דעת

ביולי 2019 פורסם בכלי התקשורת פסק דין שנתן בית דין מיוחד בנשיאות הרב אשר וייס, בנוגע לרב שמואל טל, תלמיד חכם וראש ישיבה ביישוב יד בנימין. מדובר במקרה מוזר, חמור וטרגי בו בזמן: בשלב כלשהו של חייו החל הרב טל לתרגל פרקטיקות רוחניות שונות כדי להגיע ל'רוח הקודש' ולהדריך את תלמידיו על פיה. אלא שבשלב מסוים, 'הרוח הדוברת בו' הובילה אותו לקשר לא ראוי עם אשת אחד מתלמידיו – והוא שידל אותה להתגרש מבעלה כדי שתוכל להינשא לו.³⁰ בפסק הדין, שנטה חסד לרב טל, צוין כי –

הרב טל הביע בפנינו חרטה עמוקה לא רק על מה שנעשה בינו ובין גברת מ. [...] [אלא] על כל ההנהגה על פי 'רוח הקודש', ואף קיבל על עצמו לא לשעות יותר לקולות ולרוחות.³¹

לצד חומרת המעשים, מפתיע האופן האידיוסינקרטי, הביזארי ומעורר החרדה שבו התקבל הסיפור בחברה הדתית. ראש בית הדין תואר כמי שאמר בסרקזם הומוריסטי כי "אם יש מישהו בדור הזה שאמורה להיות לו רוח הקודש זה אני, כי למדתי תורה יותר מכולם ולימדתי תורה יותר מכולם, ולי אין. אז אני אומר לך שגם לאחרים אין".³² הובלטו ההיבטים המשונים שהתפתחו בקהילת הרב טל – הסתגרות, החמרה, כיתתיות – וכן הנזקים שגרם, שכללו גם יחסי מרות ואף ניסיונות טיוח.³³ במקום לראות בדברים החמורים הללו סיבות, או למצער סיבות מצטרפות, הם הוצגו כסימפטומים ללב הבעיה: הניסיון להסתמך על 'רוח הקודש' וההליכה בעקבות 'שמיעת הקולות'. בעלוני השבת המגזריים ובעיתונים נשנו שוב ושוב האזהרות מפני 'רוח הקודש' וקבלת הוראות ממנה. בחלקן הייתה גם הבעה וגלגול עיניים של המובן מאליו: הוא עסק בשמיעת קולות, למה עוד יש לצפות?³⁴

תגובות אלו ואחרות נועדו במכוון למגר את התופעה. ברם 'רוח הקודש' לא אמורה להיות עניין מופרך מבחינה דתית. ההיסטוריה היהודית משופעת בניסיונות חוזרים ונשנים לשמוע קול ואף 'בת קול', להתוועד עם מלאכים, לדבר עם נשמות ולקבל רוח הקודש.³⁵

הפרקטיקה של שמיעת הקולות בצפת של המאה ה'ז', שתוארה לעיל, הייתה רק יריית הפתיחה ליצירה היהודית בדורות שלאחר מכן. נתן העזתי שמע כרוז בשנת 1665 המודיע כי בשנה שלאחר מכן "יתגלה משיח בן דוד", ולאחריו הגיעו שלל שבתאים ופרנקיסטים 'שומעי קולות'. מגידים נגלו בפולין לרבי נתן שפירא, בליטא לגאון מווילנה, בארץ ישראל לרבי חיים יוסף דוד אזולאי, ובאיטליה לרמ"ע מפאנו ולרמח"ל.³⁶ דרך אדמו"רים חסידיים וישיבות מקובלים במאה ה'ט', הבקשה ל'שמיעת קולות' המשיכה אל תוך המאה הכ', בשלל דמויות ססגוניות. רבי יהודה פתיה, המקובל מבגדד, עסק רבות בחלומות ובפירושם, ואף נהג לנהל שיחות ארוכות ומורכבות עם רוחות ומלאכים שאותן תיאר בספרו "מנחת יהודה: רוחות מספרות". הסופר והמיסטיקן היהודי ר' הלל צייטלין פרסם את יומנו המיסטי משנות מלחמת העולם הראשונה, ובו חלומות, חזיונות

וגילוי נשמה, ואילו הרב דוד כהן, 'הנזיר', ביקש את הנבואה בירושלים, וניסח שיטה פילוסופית יהודית מקורית הנוגעת ל'היגיון השמעי'.³⁷

הסבר מרכזי על אודות אופייה המשונה והבעייתי של פרשיית הרב טל נוגע לתהליכי המודרניזציה שעברה החברה הדתית. כפי שתואר לעיל, 'שמיעת קולות' מאיימת מכמה כיוונים על הסובייקט המודרני, וחלקים נרחבים של החברה הדתית 'הוטבלו' למודרנה ושותפים לרצונם-בעל-כורחם לתחושת האיום הזו.³⁸ אך אם נהפוך לרגע את היחס שבין מקור וסימפטומים, ניתן להצביע על הסבר משלים, בהשראת ספרו של סלבוי ז'יז'ק "הסובייקט שאמור להאמין". לדבריו (הנסובים אומנם על הנצרות, אך בהיבטים אלו כוחם יפה גם ביחס ליהדות), צורת האמונה שהתקיימה במערב לאורך הדורות שמרה על מרחק בין האדם ובין ה'אחד'. האדם והוויית חיו לא נבלעו באחדות המוחלטת, והאלוהות הנעבדת התגלמה דווקא בפער שנותר בין האדם ובין ה'אחד'.³⁹ אותה "העוויה זעירה" של אלוהות שנשא האדם, היסט "מן הזיכרון אל החיסור" כלשונו, דרש את המרחק מהאלוהות לשם החיבור אליה (באופן עמוק יותר, האלוהות היא המתרחקת מעצמה לשם כך). בצורות אחרות – טהורות יותר – של אמונה, הוא מזהה מבוא לחשיבה טוטליטרית, שכן הן מבטלות את הסובייקט.⁴⁰ ציור האמונה הקדמונית כעניין של התמסרות תמימה ומוחלטת הוא עניין שגוי, שנועד בין היתר להפחיד את המאמין המודרני.⁴¹

בדומה לכך, הבעייתיות של הרב טל לא הייתה בכך שהוא ביקש 'לשמוע קולות' – כפי שרואה זאת המבט הרווח – אלא באופנים שבהם בחר לשמוע אותם. התרחש אצלו 'אימוץ מהופך' של נקודת המבט המודרנית – ההנחה שלפיה 'שמיעת קולות' כרוכה בכל אותם מאפיינים של התודעה ה-(כביכול)-קדם-מודרנית: טוטאליות, חוסר מרחק ובלתי אמצעיות, אינטנסיביות, כניעה, פרישות. האופן שבו האדם המודרני – והרב טל בעקבותיו – מצייר לעצמו את 'שמיעת הקולות' הוא קריקטורי ומעוות. ניסיון לאחוז בציור כזה נידון מראש לכישלון (וממילא – לאישוש חוזר של הפחד המודרני בדבר אובדן שליטה). מה שתואר לעיל כסימפטומים – ההסתגרות, ההחמרה, הכיתתיות – מתגלה כלב הבעיה: ניסיון קשוח ונוקשה 'לסחוט קולות', ללא גמישות, ללא מרחק, ללא מודעות וביקורת, ללא חוש הומור, ללא אירוניה.

קשר עם המציאות

סעיף נוסף של החשש מאובדן שיקול הדעת בשל 'שמיעת קולות' הוא אובדן הקשר עם המציאות. גם כאן, בקצה הרצף קיימות בעיות חמורות שאין להכחישן, אך בדרך לשם ניתן למצוא שלל מחלוקות עקרוניות – שרובן סובבות על הגדרת המונח 'מציאות'. כפי שציין אלסדייר מקינטאיר, דתיים וחילונים אינם חולקים רק בשאלת קיומו של אלוהים, אלא גם (ושמא – בעיקר) באספקטים רחבים של תמונת העולם.⁴²

ניתן להדגים זאת באופן הבא. הסוציולוג וחוקר הדת האמריקני כריסטיאן סמית הציע לפני שנים מספר הגדרה ל'דת' אשר הובילה לכמה דיונים ערים:

דת היא קומפלקס של פרקטיקות קבועות מבחינה תרבותית המבוססות על הנחות יסוד על אודות קיומם ואופיים של כוחות על-אנושיים. העוסקים בכך מבקשים להשיג גישה אל כוחות אלו, לתקשר איתם או לחיות לאורם, בתקווה להשיג טובין אנושיים, ולהימנע מדברים רעים.⁴³

הגדרה זו, מדגיש סמית, איננה הסיבה לכך שאנשים אוחזים בדת. בני אדם אוחזים בדת גם מחמת הרצון בקהילה, ובגלל זהות, משמעות, הנאה אסתטית, פעולה קולקטיבית ועוד, אך בכל אלו אין עדיין כדי הגדרה לדת עצמה, ולמה שמבדיל אותה מפרקטיקות, מסגרות ומערכות משמעות אחרות. הגדרתו של סמית ל'דת' – על כל הבעייתיות הכרוכה במתן הגדרה כוללת ל'דת' – מלמדת בבירור שזו כבר נושאת בתוכה תמונת מציאות שונה מאוד. זוהי תמונה שיש בה כוחות על-אנושיים, שאף ניתן לתקשר איתם או לחיות לאורם. בהמשך למקרה של הרב טל שתואר בסעיף הקודם, גם הגדרתו של סמית עוררה חוסר נחת בקרב אנשים דתיים. לא רק חלקה האחרון העוסק בגמול עורר אי-נחת כי אם גם החלקים העוסקים בתמונת המציאות.

מדובר לכל הפחות במחלוקת. בעבור אדם דתי, המאמין בכוחות אלה וביכולת לתקשר איתם באופנים מסוימים, הוא אינו מאבד בכך את הקשר עם ה'מציאות'. גם אדם דתי מן השורה, שאין בתודעתו הגלויה שיג ושיח עם 'כוחות על-אנושיים', לעיתים קרובות אוחז בידו מדרג של 'דתיות' שלפיו שיג ושיח ממין זה הוא בדיוק המאפיין הבולט של טיפוסים 'אדוקים' ממנו. אלמלא כן, מושגים דתיים מרכזיים דוגמת 'תורה מן השמיים' היו מאבדים את הקשרם ומשמעותם.⁴⁴

באזורים אחרים של החברה, פרקטיקות מגוונות של תקשור עם כוחות על-אנושיים הפכו עניין מקובל – בהשפעת תרבות העידן החדש (New Age). אחד ממאפייניה של תרבות זו הוא שצרניה אינם מרגישים צורך לתת על כך דין וחשבון בפני הרציונליזם המודרני ובפני תמונת המציאות שלו. מצדדים שונים (ולעיתים משונים), פרקטיקות אלו משולבות בסופו של דבר במסגרות דתיות-יהודיות ותיקות – שכן עם כל כמה שתרבות זו מכילה רכיב אינדיבידואליסטי דומיננטי, אין זה מונע ממנה לעשות שימוש גם בתכנים דתיים קלאסיים.⁴⁵ כך, עם כל הניסיונות 'לאלף' את הדת ולהתאימה לסובייקט המודרני – בצורה ביקורתית משמאל או בצורה מכילה מימין – נדמה ש'כוחות על-אנושיים' הולכים ומשתלבים חזרה בתמונת ה'מציאות'.

נקודה חשובה הנוגעת לקשר עם ה'מציאות' מגיעה בשנים האחרונות דווקא מהתחום הקליני. מסתבר כי 'שמיעת קולות' מתרחשת בצורה ניכרת גם בקרב אנשים 'נורמטיביים': כעשירית (!) מאוכלוסיית העולם שומעת קולות,⁴⁶ ממגוון סוגים – החל מקריאה שקטה בשמו של האדם, שנדמה שבאה מבחוץ, וכלה במופעים מורכבים ומפורטים יותר. לתופעה זו הוצעו כמה הסברים, וייתכן שכל אחד מהם ממשש אזור אחר שלה.⁴⁷ בשנת 1987 נוסדה 'התנועה לשמיעת קולות' הדוגלת בכך ששמיעת קולות כשלעצמה איננה סימן למחלת נפש אלא אדרבה חוויה אנושית משמעותית. הם רואים במונח 'הזיה שמיעתית' אבחון שלילי ועודף שיפוטיות, ומבכרים תחתיו את המונח 'שמיעת קולות' (Hearing Voices). התופעה קשורה אומנם לעיתים למצוקות שחוו

אנשים במהלך חייהם, אך גם במקרים אלו, התיוג החברתי של 'שמיעת הקולות' כמחלה וכשיגעון רק מעצים את המצוקה והופך את הקולות לכפייניים וטורדניים יותר. לדידם, ההתייחסות הראויה לקולות היא דווקא קבלה מלאה שלהם, ויצירת הקשר חיובי ותומך לתופעה.⁴⁸ התנועה מפעילה קבוצות טיפול, ועוסקת במחקר. ב-14 בספטמבר מדי שנה היא מציינת את 'יום השמיעה העולמי'.⁴⁹

נשוב לדיון העקרוני בנוגע ל'מציאות' והכרתה. קיימים אפוא מעברים בין אחיזה נוקשה במושגים אלו ובין אחיזה רכה יותר – שלפיה המציאות עשויה רובד לפנים מרובד, ואיננה רק נתון ניצח וסופי. ממילא, גם הכרתה אינה עומדת במצב קבוע; העולם אינו 'כפי שהוא' אלא מגלה פנים שונות לאנשים שונים ובמצבים שונים.⁵⁰ קיימות שלל דוגמאות לכך מתחום מערכות היחסים: ערות ורגישות ביחס לזולת מסוגלות לחשוף בו קווים דקים שאינם ניכרים לכל עובר אורח, ולעיתים אף לא לו עצמו; עדינות והקשבה הן לעיתים קרובות מפתח להתנהגות מוסרית, בין היתר משום שהן מצליחות להתבונן בצורה ייחודית על כל סיטואציה; עמדה פייסנית ומכילה מסוגלת לזהות היבטים מורכבים בסוגיה שנתפסת כחד-משמעית; ואף התחום המכונה בפשטות 'מצב רוח' מצביע על זמנים שבהם המרחב הרגשי של האדם מנווט את תפיסת עולמו.

מדובר בקריאה פוליפונית, רב-קולית, של המציאות – בדומה לאופן שבו ניתח באחטין את דוסטויבסקי. ברם, בניגוד לקריאות פוליפוניות עכשוויות שהן לעיתים חשדניות, אירוניות, או מלנכוליות, הרי שאצל דוסטויבסקי הייתה שרויה על היצירה חוויית סבל מטהרת, כמעט דתית, שהבליטה את הצד האתי שקיים בשמיעת קולות מרובים. צד זה יידון להלן.⁵¹

ג'ק צ'סטרטון, במאמרו "המשוגע", קבל על אותה "טעות נפוצה" ביחס לבעלי חזיונות רוחניים. לדבריו, לא הדמיון, ואף לא הדמיון המיסטי, מאיימים על איזונו הנפשי של האדם, אלא ההיגיון הקר – "דווקא התבונה היא שמולידה את הטירוף".⁵² אותה תבונה שמנסה לקבוע קווים וגבולות חתוכים בתוך תוואי של מציאות אינסופית, ושתוצאתה – תשיות נפשית הנובעת ממאמץ יתר.⁵³

קולות – יותר מכל צורה אחרת של דמיון – מאפשרים את פריצת קירותיו הדקים של הסובייקט האוטונומי. חוקר הספרות סטיבן קונור תיאר את ההשקעה התרבותית בעיצוב מרחב השמיעה המודרני, שכן מגולמת בה ההבנה שחוויות שמיעתיות מאיימות בצורה הבולטת ביותר על יציבותו ושלמותו של הפרויקט כולו.⁵⁴ היכולת לקבל משהו מבחוץ, להיות מופתע, להיות מובך – יכולת שמיעתית ששמורה לאזורים כגון אומנות, יצירה או השראה – יכולה וצריכה להיות שימושית גם לחשיבה, לתכנון ולשיקול הדעת. לא מפליא למצוא גם בנקודה זו את ניטשה, שהטיף לאותה 'חד-פעמיות' אנושית, מתאר כך את כתיבת "כה אמר זרתוסטרא":

המושג 'התגלות' כשהוא בא לומר שלפתע פתאום ובוודאות ובדקות שאין לתארן – משהו נראה לו, נשמע לו לאדם, זעזעו עד תהום נפשו והפילו, מושג זה אינו אלא תיאורה הפשוט של עובדה. האדם ההוא שומע, אינו מחפש; הוא

נוטל ואינו שואל מי הנותן; רעיון מבזיק כברק, ובכורחיות, בצורה מוגמרת. מעודי לא הייתה ברירה בידי [...] הכל מתרחש בדרגה עליונה של כפיות הרצון אך כמו מתוך סערה של תחושת החופש, של החלטיות, של שלטון, של אלוהות [...] כאילו הדברים קרבים מעצמם ומאליהם הם מציעים עצמם כמשלים.⁵⁵

קשר עם אלוהים

ייתכן שדתיים המשמרת את הפנומן של 'שמיעת קולות' – ממסורתיות מזרחיות ועד העידן החדש, מחצרות חסידים ועד חוזרים בתשובה – היא ערעור מתמיד על כינון הרמטי מדי של הסובייקט המודרני. היא שומרת על חלון פתוח לרווחה בלב המבנה היציב של התודעה והתרבות. לפתחה של דתיות זו רובצות ואף מתממשות, השכם והערב, כל אותן סכנות שנמנו לעיל – משרלטנות וכוחנות, ועד אובדן השליטה והקשר עם המציאות – אך היא גם נושאת את ההזדמנות לכונן את הקשר עם ה'חוי', הטראנסצנדנטי, שאינו נגזר ממידותיו של הסובייקט. פתגם עממי קובע כי "אשכנזי חולם על אבא שלו, ואילו ספרדי – אבא שלו בא לו בחלום". ה'דתי' בהקשר זה הוא עצם הנכונות שמישהו 'יבוא לו' בחלום; שמישהו 'יבוא לו' בכלל.

כפי שהודגש לעיל, הנכונות לשמוע 'קולות' לא אמורה כלל להשעות את הביקורת. אדרבה – הדיון הפנים-דתי על אודות ההבחנה בין 'נביא אמת' ל'נביא שקר', בין אמונה באלוהים לאמונה באלילים, דורש אבחנות חדות, ביקורתיות ונוקבות, ומשמש תמרור אזהרה תמידי בפני קלות ההצבעה על 'דבר אלוהים'. "לא שִׁלַּח ה'", הטיח ירמיהו הנביא בחנניה, "וְאַתָּה הִבְטַחְתָּ אֶת הָעַם הַזֶּה עַל שֶׁקֶר".⁵⁶ "בדרך שאדם רוצה לילך, בה מוליכים אותו", לימד רבי אלעזר על קול אלוהים ששמוע בלעם.⁵⁷ הפרקטיקה של ברירת 'קולו של אלוהים' מתוך בליל הקולות היא תובענית, ולא פלא שרבים כושלים בה. קשה 'לקלף' את הסובייקט ולשמוע קולות; קשה עוד יותר למצוא את ה'קול' הנכון בכל סיטואציה. אך אטימת האוזניים המודרנית בגין נזקיה של 'שמיעת קולות' שופכת את התינוק עם המים.

יש שהציעו לסמוך את זיהוי קולו של אלוהים אל האתיקה. מן העבר השני הזכירו אחרים – משופנהאואר ועד ניטשה, מהרמן כהן ועד עמנואל לוינס – את חלקו של אלוהים בזיהוי האתיקה עצמה. אולם גם בתזכורות אלו כמעט שלא עלתה 'שמיעת הקולות' כעניין שבאתיקה.⁵⁸ אין להתפלא על כך. אחד הטקסטים המכוננים של האתיקה המודרנית (שהתפרש במגוון דיסציפלינות: פסיכולוגיות, תודעתיות, חברתיות, דתיות), הלוא הוא "הדיאלקטיקה של האדון והעבד" מאת הגל, מציג מופע אילם, חסר קול. האדון והעבד מחליפים מבטים ותו לא. במובן זה, אפילו האתיקה הלוינסית של ה'פנים' היא התמודדות עם הגל בתוך גבולות הגזרה שלו.

ברם על מנת שה'אחר' יוכל לפרוץ אל התודעה אין די במבט העיניים אלא יש צורך בערעור עמוק יותר של המציאות ושל הסובייקט. זהו מעשה הגובל בטירוף ופתוח למציאות פוליפונית הדוברת בשלל קולות. דיבור על הקול המושקק, הקול הגולה, הקול המודחק, הקול המדוכא – כל אלו

דורשים פרקטיקות תובעניות של שמיעה, שספק אם ניתן להמשיך ולקרוא לה 'מטפורית'.⁵⁹ לצד חשיבה ביקורתית על אודות מנגנוני כוח, יש גם צורך בהרפיה השליטה העצמית ובהתמודדות עם הפחדים שהובילו אליה – כך שקולות שונים יוכלו לחדור אל הסובייקט.

גם אם עובדות רבות (מדוי) כורכות את אלוהים ואת 'שמיעת הקולות' עם פשעים מחרידים – מנדב סלע 'הרוצח ממגדל' ועד מתיו מריי 'הרוצח מקולורדו' – אין זה אומר כי טיבם של קולות הוא לקרוא לאלימות ('העלהו לעולה') יותר מאשר למנוע אותה ('אל תשלח ידך אל הנער'). ההיסטוריון סקוט אפלבי בספרו "האמביוולנטיות של הקודש" קובע כי התשובה לשאלה זו ודומותיה מורכבת יותר מאשר מה שנחשף בתקשורת. 'זעם קדוש' אחראי ברחבי העולם לא רק למלחמות ג'יהאד, אלא גם לפעילי שלום וזכויות אדם.⁶⁰ את סבלם של העבדים, של הנשים, של היהודים, של הפועלים – לא שמעו בהכרח רק סובייקטים רציונליים; קולות דתיים רבים ליוו את שחרורם או הצלתם. אפשר גם להוסיף, בהתאם למסקנתה של לורמן שתוארה לעיל, כי אותה הצמדה תרבותית ותקשורתית בין האדיקות הדתית ובין מלחמות ופשע היא זו שמייצרת – באפקט של נבואה המגשימה את עצמה או 'ביצה ותרנגולת' – את ההטיה האלימה של הקולות עצמם.

כפיתוח לדבריה של מרגרט קנובן, "הליברליזם ייטיב להגן על עצמו אם לא יטען לברית עם התבונה",⁶¹ אומר כי היכולת להיות פתוח להפתעה ולהשפעה של קולות שונים, שווי ייצוג, תלויה במידה רבה בשחרור הסובייקט מאחיותו המקיפה והעיקשת בעצמו וב'מציאות', ובהבנה כי דווקא פרקטיקות מוזרות ודחיות, הפזורות באזורי הספר של הקיום המודרני, עשויות לסייע לו בכך.

§

הערות

* מאמר זה חב תודות לספרו של פרופ' סיימון מק'ארתי-ג'ונס *Hearing Voices: The Histories, Causes and Meanings of Auditory Verbal Hallucinations*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012; לקבוצת המחקר "להיות דתי" במרכז 'קדם'; ולאחיה גורן, שמואל אליקן ושאל דה-מלאך שקראו טיוטה מוקדמת שלו והעירו עליה את הערותיהם.

1 David L. Rosenhan, "On Being Sane in Insane Places", *Science*, 179 (1973), pp. 250–258.

2 לב ויגוצקי, למידה בהקשר חברתי: התפתחות התהליכים הפסיכולוגיים הגבוהים, מרוסית: אנה וקסלר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2004, עמ' 39–54.

- 3 יש הרואים ב'שמיעת קולות' בעיה כלשהי במעבר בין שלבי הדיבור החיצוני והפנימי. ראו גם הנ"ל, **חשיבה ודיבור**, מרוסית: רחל גילבאום, ירושלים: מאגנס, תשס"ז, פרק שביעי.
- 4 הקדמה לספר חשיבה ודיבור, "חידת ויגוצקי", עמ' 9.
- 5 הדס עפרת, **מציאות רבה מדי: על אמנות המופע**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשע"ב, עמ' 61.
- 6 Steven Furtick, *Crash the Chatterbox: Hearing God's Voice Above All Others*, Multnomah Books, 2014.
- 7 אייריס מרדוק, **הפעמון**, מאנגלית: שלומית קדם, תל אביב: לדורי, תשמ"ז, עמ' 14.
- 8 יאנוש קורצ'אק, **המלך מתיא באי השומם**, מפולנית: אורי אורלב, ירושלים: כתר, תשל"ט, עמ' 79–80.
- 9 ניקולו מקיאוולי, **הנסיך**, מאיטלקית: מרים שוסטרמן-פדובאנו, ירושלים: דביר ושלם, 2003, עמ' 133.
- 10 Charles Taylor, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989, p. 11. את ההיכרות הקרובה עם הספר ורעיונותיו אני חב לאליעזר מלכיאל.
- 11 לביקורת ההגליאנית על ההטרונומיות הגלומה באידיאל הקאנטיאני, ראו פיני איפרגן, **הטרגדיה בחיים האתיים**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, 2010, עמ' 54–56.
- 12 ראו גם עדי אופיר, "הכוחות המזוינים של ממשלת התבונה: על מטאפוריקה וכוח ב'ביקורת התבונה הטהורה'", עיון, מז (תשנ"ח), עמ' 165–190.
- 13 פרידריך ניטשה, **המדע העליון**, מגרמנית: ישראל אלדד, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1976, עמ' 348. השוו גם לתיאורו של פוקו את המודרנה כ"צורה של יחס שעל האדם לבסס כלפי עצמיותו" (מישל פוקו, "הנאורות מהי", עומי בשארה [עורך], **הנאורות: פרויקט שלא נשלם? שש מסות על נאורות ומודרניזם**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997, עמ' 88–89) כהמשך למחיקת הסובייקט שאותה תיאר בהרחבה ב"המילים והדברים".
- 14 ז'יל דלו ופליקס גואטרי, **מהי פילוסופיה?**, מצרפתית: אבנר להב, תל אביב: רסלינג, 2008.
- 15 Taylor, *Sources of the Self*, pp. 147–150. עיבוד מסוים, תוך 'היסט לסובייקט', של הסטואה.
- 16 קורצ'אק, **המלך מתיא באי השומם**, עמ' 86.
- 17 שם.
- 18 השוו גם לתיאורו של פטר דמינוביץ' אוספנסקי, **החיפוש אחר המופלא**, ירושלים: שוקן, 1982, עמ' 70–71: "אין לאדם 'אני' תמידי וקבוע. כל מחשבה, כל מצב רוח, כל תשוקה, כל תחושה, אומרים 'אני' [...]. בתורות המזרח יש דימויים אלגוריים שונים המשתדלים לתאר את טבעה של הווית האדם מבחינה זו. אחת התורות משווה את האדם לבית שיש בו המוני משרתים, אך אין בו בעל-בית ואין בו ממונה. המשרתים שכחו כולם את חובותיהם; איש מהם אינו רוצה לעשות את המוטל עליו; כל אחד מנסה להיות בעל-בית, ולו גם לרגע". אני מודה למתניה מאלני על הפניה זו.
- 19 הסוציולוג של הדת רודני סטארק טוען כי לעליית האתאיזם המודרני – השוורה בעיצוב הסובייקט המודרני – תרומה ספרות מדעית על אודות 'השכל הפרימיטיבי'. זה האחרון זוהה תדיר ובכוונה תחילה עם כל 'מנטליות דתית': מעורפלת ובלתי מתוכת; חסרת הבנה סיבתית וכלים נוספים של החשיבה המדעית, כמו גם רגישויות אתיות ואסתטיות; ועל הכול – מלאה בדמיונות והזיות. באמצעות שילוב בין חקר החברה, ביולוגיה אבולוציונית ופסיכולוגיה חוללו כותבים אתאיסטים מתקפה מתוזמרת היטב כנגד כל היבט דתי, אישי או חברתי. ראו Rodney Stark and Roger Finke, *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, California: University of California Press, 2000. ראו גם Matthew Stanley, *Huxley's Church and Maxwell's Demon: From Theistic Science to Naturalistic Science*, Chicago: The University of Chicago Press, 2015.

- 20 תרזה דה-חוסוס, **הטירה הפנימית**, מספרדית: דניס הרן בן-דור, תל אביב: חדקרון, 2015, עמ' 177–178. גם חוקריה האינקוויזיטורים המלומדים של ז'אן ד'ארק ניסו לברר פעם ופעמיים אם הקולות שהיא שומעת נובעים ממחסור במזון, או מקבלת תמימה מדי של תופעות אלו. בכמה מתשובותיה היא קובעת כי היו לה ספקות גדולים, ועד שהשתכנעה באמינות העניין חלפו "פעמים רבות". ראו לדוגמה: Saint Joan of Arc's Trials: Seventh Private Examination: (זמין במרשתת).
- 21 רבי יוסף קארו, **מגיד מישרים**, פרשת כי-תצא. ראו גם מור אלטשולר, "תורת הנבואה וחויית הנבואה של ר' יוסף קארו", בנימין איש-שלום (עורך), **בדרכי שלום: עיונים בהגות היהודית, מוגשים לשלום רוזנברג**, ירושלים: בית מורשה, תשס"ז, עמ' 452–472. בנוגע לפרקטיקה של 'שינון' כדי להשפיע על המונולוג הפנימי, ראו גם טלאל אסד, **כינן החילוניות: נצרות, אסלאם, מודרניות**, מאנגלית: זהר כוכבי, תל אביב: רסלינג, 2010.
- 22 רבי חיים ויטל, **ספר החזיונות**, ירושלים: יד בן-צבי, תשס"ו, עמ' 57.
- 23 **שמונה שערים**, שער רוח הקודש, עמ' י: "והנה סוד הנבואה ורוח הקודש, ודאי שהוא קול שלוח מלמעלה, לדבר עם הנביא שהוא או עם בעל רוח הקודש שהוא, אבל אותו הקול העליון הרוחני אי אפשר לו לבדו שיתגשם ויכנס באוזן הנביא ההוא, אם לא על ידי שיתלבש תחלה באותו הקול הגשמי, שיוצא מפי האדם ההוא בהיותו עתה עוסק בתורה או תפילה [...] ובלתי קול האדם עצמו הגשמי עתה אי אפשר להיות". ראו גם רבי אליהו הכהן, מנחת אליהו, שאלוניקי, תקפ"ד, ה"ע"א: "כי יש מגיד מכוח גדול נשמתו של האדם, ומגיד לו דברים. ואופן ההגדה שיוצא קול גדול מלבו ונכנס באוזן והוא שומע והעומדים לפניו אינם שומעים כלום".
- 24 ניתן להתבונן באופן האגרסיבי שבו תוקף ג'ון לוק את תופעת ה'משתלבים' בפרק מיוחד שהוא מקדיש לכך במסה על **שכל האדם**, ספר רביעי, פרק יט. לדבריו, אלו הן "הזיותיו של מוח שהתלהט או לקה ביוהרה יתירה", וההתגלות היחידה שמן האפשר היא ההתגלות הטבעית של התבונה. "המסלקים את התבונה כדי לפנות מקום להתגלות מחשיכים את אורן של שתיהן", הוא מזהיר.
- 25 הד מעניין לכך נמצא בספר "מטה דן" שכתב רבי דוד ניטו בלונדון בתחילת המאה הי"ח. כאשר הוא דן בתופעה של 'בת קול', הוא מרחיב בנוגע לשרלטנות בתחום זה ומתאר מכשירים שונים להשמעת קולות (ראו מטה דן, לונדון, תע"ה, מט"ע"ב).
- 26 Leigh Eric Schmidt, *Hearing Things: Religion, Illusion, and the American Enlightenment*, Cambridge, Mass. and London: Harvard University Press, 2000.
- 27 Simon McCarthy-Jones, *Hearing Voices: The Histories, Causes and Meanings of Auditory Verbal Hallucinations*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- 28 Ibid, p. 47. לכיוונים נוספים ראו Brad S. Gregory, *The Unintended Reformation: How a Religious Revolution* and *Secularized Society*, Cambridge, Mass.: Belknap Press, 2012.
- 29 ראו לדוגמה בסקירתה של מרגרט גייקוב, בתוך 58.4 (2001), pp. 989–993. *The William and Mary Quarterly*.
- 30 ראו "מכתב גלוי לראש ישיבת תורת החיים הרב שמואל טל", ערוץ 7, 4.2.2020.
- 31 אריה יואלי, "בית הדין פסק: הרב טל יוכל להמשיך לעמוד בראש הישיבה אך ימנע מייעוץ לנשים", סרוגים, 4.7.2019.
- 32 יהודה יפרח, "פרשת הרב טל: השאלות מאחורי פסיקת בית הדין המיוחד", **מקור ראשון**, 15.7.2019. עמדה מורכבת ומעניינת בסיפור הוצגה בידי מי שחשף את הפרשה: הרב שמואל אליהו, רב העיר צפת. הרב אליהו, כמי שאמון על סיפורי מופתים ורוח הקודש (אביו היה המקובל הרב מרדכי אליהו), קבע כי מדובר ב"רוח שקר" שהגיעה כתוצאה מהכנה שאינה מספיקה.
- 33 שם.

- 34 **עולם קטן**, גיליון 706, ט' בתמוז תשע"ט.
- 35 משה אידל, "עיונים בשיטתו של בעל 'ספר המשיב': פרק בתולדות הקבלה הספרדית", **ספונות: ספר שנה לחקר קהילות ישראל במזרח**, יז (תשמ"ג), עמ' 185–266. התופעה של רוח הקודש ומגידות נתלתה אומנם בפרקטיקה מסוימת של לימוד תורה, אך קיימות גם דוגמאות לקולות שונים שהגיעו גם שלא באמצעות פרקטיקה זו.
- 36 ראו הקדמת רבי חיים מוולוז'ין לפירוש הגר"א על **ספרא דצינעו**: "כי שמעתי מפיו הק' שפעמים רבות השכימו לפתחו כמה מגידים מן השמים". ראו גם נחום לאם, **תורה לשמה במשנת רבי חיים מוולוז'ין ובמחשבת הדור**, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ב, עמ' 199–200. ראו רמח"ל ובני דורו: **אסף אגרות ותעודות, מכונסות ומסודרות בסדר כרונולוגי**, תל אביב: מוסד ביאליק, 1937, עמ' לט: "ביום ראש חודש סיון ה'תפ"ז, בהיותי מייחד יחוד אחד, נרדמתי. ובהקיצתי שמעתי קול [...]"
- 37 יונתן מאיר, "ספר החזיונות: על יומנו המיסטי של הלל צייטלין וניסיונות הדפסתו לאור איגרות גנוזות", **עלי ספר**, כא (תש"ע), עמ' 149–171. יומניו של הרב דוד כהן פורסמו על ידי בנו. ראו הרב שאר-ישוב כהן, **משנת הנזיר**, ירושלים: נור דוד, תשס"ה. ראו גם את החיבור "מגילת סתרים" לאדמו"ר רבי יצחק אייזיק יהודה יחיאל ספרין מקומרנה (1806–1874) שיצא לאור בירושלים באמצע המאה העשרים.
- 38 ההדרה של הקולות מחלחלת גם לתחומים נוספים דוגמת ספרות הפנטזיה. "לשמוע קולות שאף אחד אחר לא שומע" אומר רון להארי, "זה לא סימן טוב, אפילו בעולם הקוסמים" (ג'ק רולינג, **הארי פוטר וחדר הסודות**, מאנגלית: גילי ברה"ל, תל אביב: משכל, 2002, עמ' 154).
- 39 סלבו ז'ז'ק, **הסובייקט שאמור להאמין: הנצרות בין פרברסיה לחתרנות**, מאנגלית: דבי אילון, תל אביב: רסלינג, 2004, עמ' 92.
- 40 מפני 'אמונה טהורה' ו'רוחניות צרופה' התריעה בשעתו גם רבקה שכטר, תוך שהיא מזוהה אותה עם הלותרניות. ראו רבקה שכטר, "המשפט", **את**, ספטמבר 1977, עמ' 126–130.
- 41 ז'ז'ק, **הסובייקט שאמור להאמין**, עמ' 12.
- 42 Alasdair MacIntyre, "On Being a Theistic Philosopher in a Secularized Culture", *Proceedings of the American Catholic Philosophical Association*, 84 (2010), pp. 23–32. המאמר תורגם בגיליון זה של 'זליגה'.
- 43 Christian Smith, *Religion: What It Is, How It Works, and Why It Matters*, Princeton: Princeton University Press, 2017, p. 22.
- 44 על מאפייני זה כבר עמד ויליאם ג'יימס, בספרו **החוויה הדתית לסוגיה**. לדבריו, כדי להתבונן בדת נדרש להעיף מבט באדם דתי שאינו מקיים את מצוות הדת כעניין שבשגרה, אלא בטיפוס 'נוירוטי' יותר, בעל סימנים פתולוגיים וחוסר יציבות, שכן דווקא הוא מפתח את הסגולה ל'קליטת הארה ממרום', ובשל כך יאה גם בעל הסמכות הדתית וההשפעה.
- 45 Charles Taylor, *A Secular Age*, Harvard: Harvard University Press, 2007, pp. 505–535; Bryan S. Turner, *Religion and Modern Society: Citizenship, Secularization and the State*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, pp. 279–284. גלגול קודם של התופעה היה ב'מפנה המאה' (Fin de siècle), עם עלייתן של שלל תופעות אוקולטיסטיות במרכזי התרבות האירופיים.
- 46 Vanessa Beavan, John Read and Claire Cartwright, "The Prevalence of Voice-Hearers in the General Population: A Literature Review", *Journal of Mental Health*, 20.3 (2011), pp. 281–292; גלי וינרב, "קול קורא: 10% מהאנשים בעולם מודים שהם שומעים קולות", **גלובס**, 31.12.2016.
- 47 לכך הקדיש אוליבר סאקס פרק שלם בספרו **הזיות** (מאנגלית: יכין אונא, תל אביב: מחברות לספרות, 2013). הנחה מעניינת נוספת היא הטענה ההפוכה – שדווקא אי-שמיעת קולות היא המצב החדש, שהתפתח בשלב מסוים של התודעה, ראו

- Julian Jaynes, *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind*, New York: Houghton Mifflin, 1976.
- Marius A.J Romme et al., *Living with Voices: 50 Stories of Recovery*, Herefordshire: PCCS Books in Association with Birmingham City University, 2009.
- Ivan Leudar and Philip Thomas, *Voices* גם ראו https://en.wikipedia.org/wiki/Hearing_Voices_Movement 49
of Reason, Voices of Insanity: Studies of Verbal Hallucinations, London and New York: Psychology Press, 2000.
- תובנה זו זכתה לפיתוח מאיר עיניים בספרו של אליעזר מלכיאל, *מסע אל הסוד*, תל אביב: משכל, תשס"ז, ובפרט בפרק השביעי, 'סוד', עמ' 159–192.
- Gary Saul Morson; 2005, רסלינג, *מסע על הבזות*, מצרפתית: נעם ברוך, תל אביב: רסלינג, 2005
and Caryl Emerson (eds.), *Rethinking Bakhtin: Extensions and Challenges*, Evenston: Northwestern University Press, 1989. השימוש המאוחר נעשה מפרק, ביקורתי, ומעלה את קולו של הריק השומם המצוי באמצעה הגיאומטרי של הפוליפוניה, בניגוד לקריאות דתיות יותר של דוסטויבסקי הרואות בכל אלו אמצעי לשיבה מחודשת אל הדת.
- ג"ק צ'סטרטון, *אדם בלתי מעשי*, מאנגלית: עודד וולקשטיין, ירושלים: שלם, 2014, עמ' 67–69.
- פיתוח פסיכולוגי מעניין לטענה זו, הנוגע לתפיסת הסובייקט, ערך הפסיכולוג יאיר כספי בספרו "לדרוש אלוהים" ובעבודות נוספות. ראו יאיר כספי, *לדרוש אלוהים*, תל אביב: משכל, 2002.
- Steven Connor, "The Modern Auditory I", Roy Porter (ed.), *Rewriting the Self: Histories from the Renaissance to the Present*, London and New York: Routledge, 1996, pp. 203–223.
- פרידריך ניטשה, *שקיעת האלילים*, מגרמנית: ישראל אלדד, ירושלים ותל אביב: שוקן, 1973. לניתוח המונח באופן ששופך אור גם על תיאור זה, ראו גבריאל מוצקין, "סוד ההתגלות", יוסף שוורץ (עורך), *מיתוס – שפה – התגלות: בעקבות הגותו של משה שורץ*, ירושלים: כרמל, 2019, עמ' 311–320.
- ירמיהו כח, טו. קיימת ספרות שלמה של אזהרות מפני התגלויות שקריות, ראו לדוגמה בספרו של רבי יהודה פתיה, *מנחת יהודה*, עמ' 61–63, 'החילוק בין חלום הבא על ידי מלאך ובין חלום הבא על ידי שד'.
- בבלי, *מכות י ע"ב*.
- אם כי, באופן מעניין, כך הציג ישעיהו ברלין את האתיקה הקאנטיאנית עצמה: "רוסו וקאנט כאחד סבורים שכדי לדעת מה עלי לעשות עלי להקשיב לקול פנימי. קול זה נותן פקודות: הוא מצווה. רוסו קורא לו תבונה, קאנט קורא לו גם רציונליות, ואף מציע קריטריונים להבחין בין ציוויי ובין הציוויים של קולות אחרים [...] הקול הפנימי של התבונה מצווה, בשבילם הוא אובייקטיבי, אוניברסלי, נצחי, אמיתי לכל אדם, בכל עת ובכל מקום" (תחושת המציאות: עיונים ברעיונות ובתולדותיהם, מאנגלית: עתליה זילבר, תל אביב: עם עובד, 1998, עמ' 161).
- ראו מאמרה של פרופ' נטלי שושן המבקרת את "הדיבור" אצל דרידה באמצעות האפשרות להאזין לדיבור לא מילולי, בגיליון שהוקדש לנושא 'הקול': Nathalie Chouchan, "D'une voix inarticulée", *Cahiers philosophiques*, 109, (2009), pp. 41–58.
- R. Scott Appleby, *The Ambivalence of The Sacred: Religion, Violence and Reconciliation*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2002.
- Margaret Canovan, "On Being Economical with the Truth: Some Liberal Reflections", *Political Studies*, 38.1 (1990), pp. 5–19.